

A CSALÁDPOLITIKA VÁLTOZÁSAINAK HATÁSAI A TERMÉKENYSÉGRE KÖZÉP-EURÓPÁBAN

TÁRKÁNYI ÁKOS

Bevezetés

Az 1990-es években szinte alapjaiban változott meg a közép- és kelet-európai országokban élő emberek világa. A totális diktatúra demokratikus többpártrendszernek adta át a helyét, az állami tulajdon korábban meghatározó aránya jelentősen csökkent a gazdaságban. Ugyanakkor a változást nagyrészt a gazdasági helyzet romlása kényszerítette ki, ami gyorsulva folytatódott a '90-es évek első felében. Megjelent a generációkon át ismeretlen fogalom, a munkanélküliség, és szintje néhány év alatt magasra nőtt. A válság inflációval, reálbér-csökkenéssel és a jövedelmi különbségek jelentős növekedésével is együtt járt. A gazdasági nehézségek miatt a szociális gondoskodás korábbi rendszere meggyengült, a juttatások szintje csökkent.

Nagy változások történtek kulturális téren is. A korábban ideológiai ellenőrzés és irányítás alatt álló kultúra és a viszonylagos információhiány a kulturális és ideológiai áramlatok és termékek zavarba ejtő sokféleségének engedett teret. A szinte mindenre kiterjedő hatósági és ideológiai kontroll tapasztalatát a normátlanság bizonytalanságának az érzése váltotta fel.

Demográfiai téren is alapvető változásokat hozott ez az időszak. A házasság és a termékenység szintje erősen, 20–40%-kal csökkent egy évtized alatt ezekben az országokban, és 1,5–3-szorosára nőtt a házasságon kívüli szülések aránya. Közben gyors növekedésnek indult az első házasságkötésnek és az első gyermek megszületésének az átlagos életkora is. A mortalitás általában nőtt, és felélénkült a külső migráció. A népesség-csökkenés Szlovákia és Lengyelország kivételével általános, egyes országokban (Észtország, Lettország, Oroszország, Magyarország, Bulgária és a volt NDK területe) kifejezetten jelentős mértékű volt. Benne legtöbbször mind a kivándorlás és a halandóság növekedése, mind a termékenység zuhanása szerepet játszott.

A közép- és kelet-európai országokban a szocialista rendszer évtizedeiben a családokat segítő, a gyermekvállalást bátorító intézkedéseknek olyan magas szintű és összetett rendszere működött, ami a fejlett európai országok közül

csak a legkiépítettebb családpolitikájúakra volt jellemző (*Klinger*, 1991), mint például Franciaországra vagy a skandináv országokra. Ez valószínűleg hozzájárult ahhoz, hogy termékenységük a '80-as évek végén általában jóval magasabb volt, mint a fejlett európai országokban. 1990-ben csak a volt NDK területének termékenysége volt alacsony (1,50 – igaz, Jugoszlávia kevéssel később függetlenedő tagköztársaságában, Szlovéniában is csak 1,46 volt). A szovjet blokk többi országában vagy a reprodukciós szint körül volt – például Lengyelországban (2,05) –, vagy csak viszonylag kevéssel maradt el attól, Magyarországon például 11%-kal (1,87). Ugyanekkor a fejlett európai országok többségében a teljes termékenységi arányszám mélyen a reprodukciós szint alatt volt.

Az általam e tanulmányban megvizsgálni kívánt kérdés az, hogy a közép-európai országokban a '90-es években a családpolitika rendszerének erodálódása mennyire járulhatott hozzá a termékenység csökkenéséhez, illetve amennyiben született pozitív családpolitikai intézkedés, annak volt-e a csökkenést mérséklő hatása.

Elsősorban Lengyelországra, Csehországra és Szlovákiára kívánok koncentrálni, de természetesen bevonom az elemzésbe Magyarországot is. A felsoroltakon kívül foglalkozom még Romániával, Szlovéniával és a volt NDK-val is. A családpolitika lehetséges hatásain kívül még több más alapvető tényezővel is számolni kell, amelyek a termékenységet befolyásolhatták. A megnövekvő munkanélküliség, a csökkenő reálbér mellett egyes országokban (főleg a megszűnő NDK-ban) a politikai változások lélektani hatása is sokat számíthatott. Tisztázásra vár a házasodás és a termékenység alakulásának viszonya. Az is kérdés, hogy gyermekvállalás későbbi életkorra tolódása miként módosította a teljes termékenységi arányszám alakulását. További problémát jelent – amelynek megoldása további kutatások célja lehet –, hogy a termékenység alakulásánál mennyire játszottak közre a '90-es években történt változások a kultúra, az értékrend és az életmód területén.

Népesedéspolitikai intézkedések a szocialista országokban

Mielőtt rátérnék a '90-es évek eseményeinek elemzésére, előbb röviden áttekintem a család- és népesedéspolitikai intézkedéseket és a termékenység alakulását a közép- és kelet-európai szocialista országokban (utóbbihoz lásd a Mellékletben szereplő grafikonokat is).

Csehszlovákiában a '70-es években megnövelték a második és harmadik gyermek után fizetett családi pótlék összegét annak érdekében, hogy az átlagos gyermekszámot 1,9-ről 2,5-re növeljék (*Hoóz*, 1983/11., 74.). Az 1973-as nagy emelés eredményeként három gyermek után a szülők az átlagkereset 42%-át kapták. *Hoóz István* számításai szerint a megemelt összegű családi pótlék ekkor egy gyermek eltartási költségeinek átlagosan 35%-át fedezte, de a magasabb sorszámú

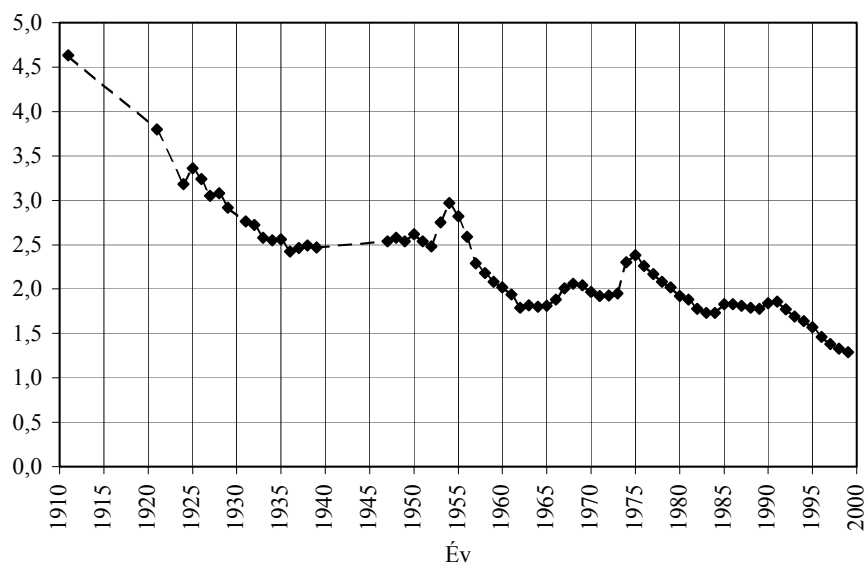
és a kisebb korú gyermekekét ennél jóval nagyobb mértékben. Így „a második gyermek 5 éves korig történő felnevelésének költségeit 80%-ban fedezték, a harmadik és negyedik gyermekét pedig teljes egészében”. A fiatal házások jelentős összegű kedvezményes kölcsönt is kaptak lakás vételére vagy berendezésére. A kedvezményes pénzügyi konstrukcióban gyermekek születésével a törlesztés mértéke csökkent, a visszafizetés egy részét vagy egészét is elengedhették (Hoóz, 1983/14., 65., 86.). *Andorka Rudolf* a csehszlovák népesedéspolitikai intézkedések között megemlíti a gyermek kétéves koráig járó gyermekgondozási segély, és a 35 héten át járó terhességi-gyermekágyi segély bevezetését is (*Andorka*, 1987, 193.). A fiatal házaspárok az NDK-ban is kaphattak kedvező feltételű kölcsönt. Az 1976-os család- és népesedéspolitikai intézkedések között szerepelt továbbá gyermekgondozási szabadság bevezetése a gyermek egy éves koráig, a harmadik gyermeknél másfél éves koráig. Növelték a sokgyermekes családok anyagi támogatását, csökkentették az anyák kötelező munkaidejét (*Andorka*, 1987, *Lois*).

Romániában 1967-ben megemelték a családi pótlékot (Hoóz, 1983/14., 69.). A népesedéspolitikai intézkedések itt inkább a születéskorlátozás lehetőségeinek a csökkentését célozták, mint a gyermeknevelés terheinek könnyítését. Hasonló intézkedéseket hoztak a '70-es évek közepén is (*Andorka*, 1987).

Csehszlovákiában az 1973-as intézkedések hatására erősen megugrott a termékenység, majd fokozatosan csökkent. Az NDK-ban is megnőtt a '70-es évek második felében, itt 1976 után főleg a második gyermek születési gyakorisága ugrott meg, de nőtt az első gyermeké is (*Lois*, *Vortmann*, 1989). Romániában 1967-ben és 1974-ben (illetve 1984-ben is) főként a születéskorlátozás lehetőségei csökkentésének lehetett hatása, mely átmeneti éles növekedések után tartós csökkenéseket jelentett. *Andorka Rudolf* megállapítása szerint mind Csehszlovákia, mind Románia intézkedései növelhették a végső gyermekszámot. Szerinte az anyagi segítséget nyújtó politika hosszú távon valószínűleg hatékonyabban növeli a termékenységet, mint a kényszerintézkedéseket követő, mert az utóbbinál a lakosság előbb-utóbb megtalálja a módját, hogy a gyermekszáma ne haladja túl a kívántat. A különböző népesedéspolitikai intézkedések mintegy 20%-kal emelhetnék a befejezett termékenységet (*Andorka*, 1987).

Magyarországon a családi pótlék szintjének emelése 1966–67-ben, 1974–75-ben és 1990–91-ben járulhatott hozzá a termékenység növekedéséhez. A családi pótlék összegének 1965-ös emelése és a GYES 1967-es bevezetése hatására 1965-ről 1968-ra 1,81-ről 2,06-ra nőtt a teljes termékenységi arányszám, 14%-kal, majd némileg csökkent, az 1972-es 1,93-ra (7%-kal). 1973-ról 1975-re 1,95-ről 2,38-ra nőtt, két év alatt 22%-kal, az ekkori komplex népesedéspolitikai csomag hatására, majd kerekén egy évtizeden át csökkent, 1984-ben 1,73-as értéket érve el (ami 27%-os csökkenést jelent az 1975-ös szinthez képest). 1985-ben megállt a tartós csökkenés (ekkor vezették be a GYED-et) és újra megnőtt a teljes termékenységi arányszám, 1,83-ra, 6%-kal, majd ezen a

szinten maradt hat éven át (1991-ben 1,86). 1999-re 1,29-re zuhant, ami 8 év alatt 31%-os csökkenést jelent. 2000-ben megállt a csökkenés, és újabb növekedés indult meg (az arányszám értéke 1,33).

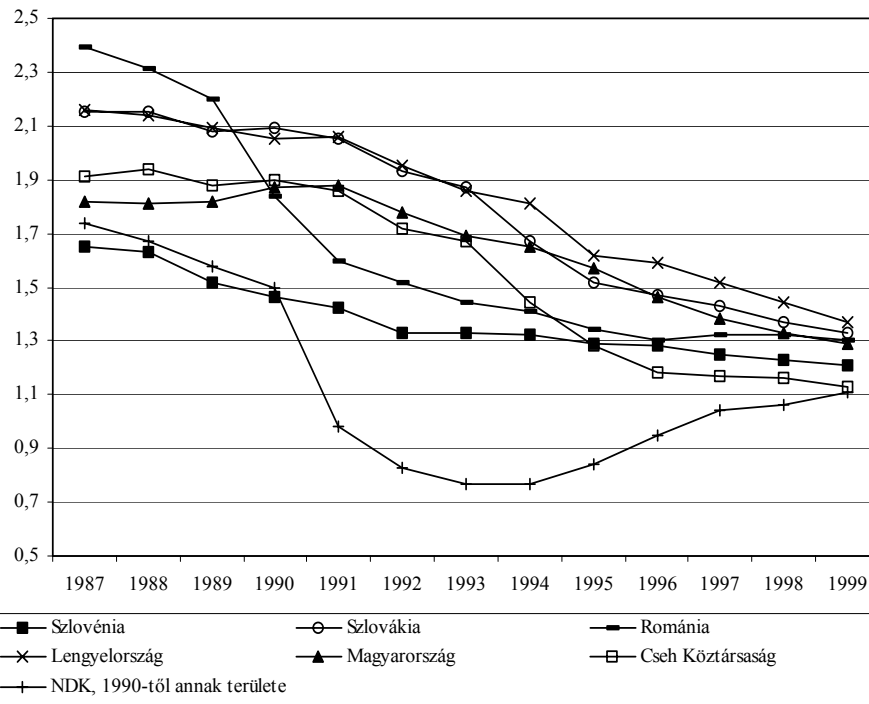
Teljes termékenységi arányszám (egy nőre) Magyarországon, 1911–1999
Total fertility rate in Hungary, 1911–1999

A '90-es évek demográfiai változásai

A '90-es években a termékenység igen nagy mértékű visszaesése volt tapasztalható valamennyi közép-európai országban.

A teljes termékenységi arány alakulása Közép-Európában, 1987–1999
Total fertility rate in Central Europe, 1987–1999

Év	Szlovénia	Szlovákia	Románia	Lengyelország	Magyarország	Cseh Köztársaság	NDK, 1990-től annak területe
1987	1,65	2,15	2,39	2,16	1,82	1,91	1,74
1988	1,63	2,15	2,31	2,14	1,81	1,94	1,67
1989	1,52	2,08	2,20	2,09	1,82	1,88	1,58
1990	1,46	2,09	1,84	2,05	1,87	1,90	1,50
1991	1,42	2,05	1,60	2,06	1,88	1,86	0,98
1992	1,33	1,93	1,52	1,95	1,78	1,72	0,83
1993	1,33	1,87	1,44	1,86	1,69	1,67	0,77
1994	1,32	1,67	1,41	1,81	1,65	1,44	0,77
1995	1,29	1,52	1,34	1,62	1,57	1,28	0,84
1996	1,28	1,47	1,30	1,59	1,46	1,18	0,95
1997	1,25	1,43	1,32	1,52	1,38	1,17	1,04
1998	1,23	1,37	1,32	1,44	1,33	1,16	1,06
1999	1,21	1,33	1,30	1,37	1,29	1,13	1,11

A termékenység csökkenése valamennyi vizsgált országban együtt járt a gyermekszülés átlagos korának növekedésével – amivel megfordult a korábbi ellentétes irányú trend, amikor a termékenység emelkedése az anyák fiatalodásával járt együtt. Ez valószínűvé teszi, hogy a termékenység csökkenése részben csak látszólagos, és az arányszámokban mutatkozó csökkenés egy része a gyermekszülések későbbre halasztásának következménye. *Philipov és Kohler (2001)* számításai szerint a termékenység Magyarországon, Csehországban és Lengyelországban jóval a ténylegesen mért szintje fölött lenne, ha kiküszöbölénk a gyermekszülések későbbre halasztásának hatását.

A teljes termékenységi arányszáméhoz hasonlóan nagymértékben esett vissza az első házasságkötések aránya is. A lenti két táblázatban vastag betűvel kiemeltem azokat az éveket, amikor a visszaesés kiemelkedően nagy volt, néhány rendkívüli mértékű változást pedig még dőlt betűvel is jeleztem. Az NDK azért szerepel itt hivatalos megszűnése után is, mert területét továbbra is külön demográfiai egységként kezelik a statisztikákban és elemzésekben.

A teljes első női házasságkötési arányszám (50 év>) változása százalékban az előző évhez képest

Changes in total female first marriage rate (below age 50) as a percentage of the previous year

Év	Lengyel-ország	Cseh-ország	Szlovákia	NDK	Szlovénia	Magyar-ország	Románia
1987	0,0	+2,2	+1,1	+2,6	-3,2	-9,5	-4,6
1988	0,0	-2,1	-2,2	-2,5	-9,8	-1,3	-1,2
1989	+4,6	-2,2	-2,2	-2,6	+7,3	+4,0	+1,2
1990	0,0	+13,3	+10,3	-15,8	-15,6	-1,3	+10,8
1991	-9,9	-26,5	-21,9	-51,6	-2,0	-7,8	-3,3
1992	-7,3	-2,7	+2,7	+3,2	+10,0	-8,5	-3,4
1993	-6,6	-12,3	-11,7	+6,3	0,0	-7,7	-8,1
1994	-2,8	-14,1	-10,3	+11,8	-7,3	-5,0	-6,3
1995	-5,8	-9,1	-6,6	+5,3	0,0	-1,8	-1,4
1996	-4,6	-2,0	-1,8	+2,5	-7,8	-8,9	-2,7
1997	+3,2	+2,0	0,0	+2,4	0,0	-7,8	-2,8
1998	-4,7	-2,0	-1,8	+2,4	0,0	-2,1	-2,9
1999	+3,3	-2,0	-1,8	+9,3	+2,1	0,0	-1,5

A teljes termékenységi arányszám változása százalékban az előző évhez képest
Changes in total fertility rate as a percentage of the previous year

Év	Lengyel- ország	Cseh- ország	Szlovákia	NDK	Szlovénia	Magyar- ország	Románia
1987	-2,7	-1,5	-2,3	+2,4	-1,2	-1,1	-0,4
1988	-0,9	+1,6	0,0	-4,0	-1,2	-0,5	-3,3
1989	-2,3	-3,1	-3,3	-5,4	-6,7	+0,6	-4,8
1990	-1,9	+1,1	+0,5	-5,1	-3,9	+2,7	-16,7
1991	+0,5	-2,1	-1,9	-34,7	-2,7	+0,5	-13,0
1992	-5,3	-7,5	-5,9	-15,3	-6,3	-5,3	-5,0
1993	-4,6	-2,9	-3,1	-7,3	0,0	-5,1	-5,3
1994	-2,7	-13,8	-10,7	0,0	-0,8	-2,4	-2,1
1995	-10,5	-11,1	-9,0	+9,1	-2,3	-4,8	-5,0
1996	-1,9	-7,8	-3,3	+13,1	-0,8	-7,0	-3,0
1997	-4,4	-0,8	-2,7	+9,5	-2,3	-5,5	+1,5
1998	-5,3	-0,9	-4,2	+1,9	-1,6	-3,6	0,0
1999	-4,9	-2,6	-2,9	+4,7	-1,6	-3,0	-1,5

Amint látható, a termékenység visszaesése többnyire egy, néha két évvel követi a házasodását. Csak Lengyelország kivétel ez alól, adatai alapján bonyolultabb, nehezen értelmezhető a két jelenség egymáshoz való viszonya.

A házasodás és a termékenység visszaesései a közép-európai országokban az 1990-es években
Drops in fertility and in nuptiality in the Central European countries in the 1990s

	Házasodás visszaesése	Termékenység visszaesése
Cseh Köztársaság	1993–95	1994–96
Szlovákia	1993–95	1994–96
Magyarország	1991–92	1992–93
	1993–94	1995–96
NDK	1990–91	1991–92
Szlovénia	1988	1989
	1990	1992
Románia	1993–94	1995

A táblázatban szereplő adatokból kirajzolódó tapasztalat magyarázata az lehet, hogy az emberek demográfiai magatartásukkal – gyermekvállalás, házasodás – gyorsan és egységesen reagálnak bizonyos kedvezőtlen (vagy kedvező) változásokra, de a gyermekvállalás esetében ez kereken egy évvel később mutatkozik meg az adatokban, mivel érvényesül a gyermekvárás 9 hónapjának késleltető hatása. Ahol nem egy, hanem két év van a házasodás és a termékeny-

ség hasonló változása között, ott talán feltételezhető valamilyen speciális körülmény hatása. Magyarországon például 1995–96-ban a Bokros-csomag, Szlovéniában 1992-ben esetleg az ottani GYED bevezetése lehetett ilyen különleges körülmény.

A vizsgált országok hosszú távú termékenységi, házassági és válási trendjeinek áttekintése is értékes adalékokkal szolgálhat az elemzéshez. (A Mellékletben található grafikonok bal oldali skálája a termékenység és a házasság, a jobb oldali a válás mérőszámaihoz rendelhető hozzá.)

Az NDK-ban már a '60-as évek elejétől gyakorlatilag folyamatosan észlelhető hosszú távú trend mind a házasság arányának csökkenése, mind a válás arányának meredek növekedése. A '70-es évek közepéig a termékenység csökkenése is ilyen jellegű trendnek mutatkozott. Ez utóbbi csökkenő trendjét akkor a népesedéspolitikai intézkedések törték meg átmenetileg. Ezek a trendek együtt véleményem szerint az életmód és az értékrend erőteljes és a családok számára kedvezőtlen átalakulásáról adhatnak hírt. A termékenység rendkívüli zuhanása a '90-es évek elején azonban nyilván nem ilyen individualisztikus tendencia kifejeződése, hanem az NDK megszűnése miatti rendkívüli bizonytalanságérzeté. A két német állam között 1989. november 9-én tűnt el a határ, és a termékenység rendkívüli mértékű visszaesése csaknem pontosan 9 hónappal később kezdődött¹ (*Lois*). Figyelemre méltó, hogy a termékenységhoz hasonlóan a házasság és a válás aránya is rendkívül mélyre zuhant átmenetileg², majd fokozatosan újra megnőtt a szintjük.

Szlovéniában a '80-as években alakult ki az NDK-ban már korábban tapasztalhatóhoz hasonló helyzet. Egyszerre nőtt a válás és csökkent a házasság aránya és a termékenység. A '80-as évek végén megállt a válás arányának növekedése és a házasság arányának csökkenése. A termékenység csökkenése csak 1993-tól lassult le. Nem világos, hogy ennek mennyi köze van ahhoz, hogy néhány évvel korábban gyakorlatilag megállt a házasság arányának csökkenése, és mennyiben köszönhető a szlovén GYED 1992-es bevezetésének.

¹ A teljes termékenységi arányszám a volt NDK területén 1990 májusától 1993 májusáig csaknem folyamatosan csökkent, 1,60-ról 0,77-re. Az esés nagy része sokkal rövidebb idő alatt történt. 1990 októberétől 1991 márciusáig, fél év alatt 1,48-ról 1,02-re csökkent a termékenység. Tehát már fél évvel az NDK megszűnése után megkezdődött a csökkenés, igazán meredek zuhanás pedig az NDK megszűnése utáni 1 és 1,5 év között történt. Ezekből az adatokból 9 hónapot, illetve 0,75 évet levonva megállapítható, hogy a gyermekvállalási döntések terén néhány hónappal az ország megszűnése előtt már a bizonytalanság jeleit láthatjuk, néhány (3–9) hónappal utána pedig rendkívüli, soha nem látott mértékű zuhanás történik a gyermekvállalási hajlandóságban (*Dorbritz, 1997, Lois*).

² 1989 és 1992 között a házasságkötések száma 59%-kal, a válásoké 80%-kal csökkent. Ugyanebben az időszakban az első gyerek születésekor az anya átlagos életkora 22,9 évről 25,4 évre nőtt.

Több országban tapasztalható – így Magyarországon, Csehországban, Lengyelországban és Romániában –, hogy a '90-es években egyszerre nőtt a válás, csökkent a házasság aránya és a termékenység. Mindezek a házasságon kívüli szülések arányának meredek növekedésével együtt a '80-as évek végéig érvényesülő tradicionális, családcentrikus értékrend szétzilálódását mutathatják. Ugyanakkor, amint a bevezetőben említettem, nem világos, hogy a tapasztalt folyamatok mennyire köszönhetők a gazdasági és társadalmi válság hatásainak – elszegényedés, létbizonytalanság, a pszichés terhek növekedése –, és mennyire az értékrend átalakulásának.

A '90-es évek első felében általában átmenetileg megnőtt a magasabb sorszámú gyermekek születésének aránya, majd az évtized második felében, a termékenység csökkenésének lassulásával ismét az első gyermekek születésének aránya indult növekedésnek³. Ez azt mutatja, hogy a termékenység csökkenését részben az alacsonyabb sorszámú gyermekek születésének elhalasztása okozta, míg az évtized vége felé csökkent az elhalasztás negatív hatása. Ugyanakkor lehetséges, hogy az évtized elején az általános válság közepette részben a különösen gyermekcentrikus felfogású párok, részben pedig az alacsony iskolai végzettségű, szociálisan sérülékeny helyzetben levő családok fokozottan, a korábbinál is inkább a családi intim szférába való visszavonulás, a hagyományos női szerepek felélesztése mellett döntöttek, és ezért a gyermekszám e rétegekben kevésbé esett vissza. E jelenség az évtized második felében elhalványult.

A gyermekvállalási magatartás viszonya a reálbér és a munkanélküliség alakulásához

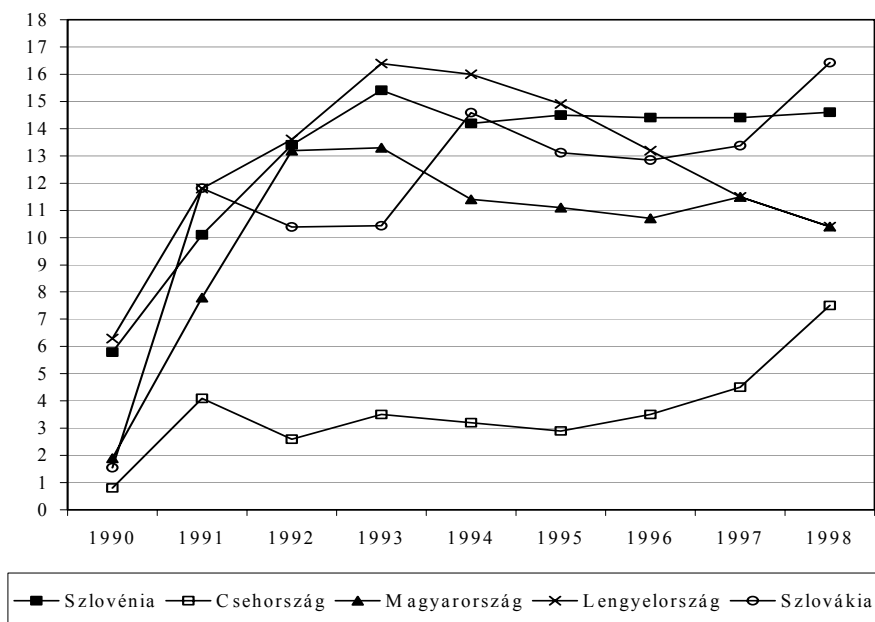
A '90-es években magas szintű munkanélküliség alakult ki a közép-európai országokban, és jelentősen csökkent a reálbér. E két jelenség nyilvánvalóan kikezdte azt a társadalmi biztonságérzetet, amely a gyermekvállalás egyik fő előfeltétele.

³ Egészen pontosan Csehországban 1992–95-ben volt tapasztalható a magasabb sorszámú gyermekek születése arányának megnövekedése az összes születés között, majd 1996-tól ismét az első gyermekek születésének aránya nőtt meg. Magyarországon is ugyanebben az időszakban nőtt meg a magasabb sorszámú gyermekek születésének aránya, de az első szülések aránya csak 1998-ban kezdett újra megnőni. Szlovákiában 1992–97 a magasabb sorszámú szülések gyakoribbá válásának időszaka, és Magyarországhoz hasonlóan csak 1998-tól indult egyértelműen növekedésnek ismét az első szülések aránya. Lengyelországban 1990–93-ig a magasabb sorszámú szülések váltak jellemzőbbé, majd egy 1994–96-os átmeneti időszak után 1997-től egyértelműen az első szülések aránya nőtt meg. Szlovéniában is 1997-től indult újból növekedésnek az első szülések aránya, miután 1993–95-ben átmenetileg megnőtt a magasabb sorszámú szüléseké. Romániában 1994-től kezdve nőtt a magasabb sorszámú (2. és 3.) szülések aránya, és e trend 1999-ig nem változott. Végül a volt NDK területén nem rajzolódott ki világos tendencia ebben a tekintetben.

Ennek alapján feltehető, hogy a reálbér és a munkanélküliség alakulása kapcsolatot mutat a termékenység alakulásával. Hipotézisem szerint a reálbér változásainak pozitív, a munkanélküliségének negatív kapcsolatban kellene lennie a termékenység és a házasság ugyanabban az időszakban történt változásaival. Azonban ilyen összefüggés mégsem rajzolódik ki világosan a '90-es évek adatainak elemzése során.

A munkanélküliség alakulása néhány közép-európai országban, 1990–1998
Unemployment rate in some Central European countries 1990–1998

Év	Szlovénia	Csehország	Magyarország	Lengyelország	Szlovákia
1990	5,8	0,8	1,9	6,3	1,5
1991	10,1	4,1	7,8	11,8	11,8
1992	13,4	2,6	13,2	13,6	10,4
1993	15,4	3,5	13,3	16,4	10,4
1994	14,2	3,2	11,4	16,0	14,6
1995	14,5	2,9	11,1	14,9	13,1
1996	14,4	3,5	10,7	13,2	12,8
1997	14,4	4,5	11,5	11,5	13,4
1998	14,6	7,5	10,4	10,4	16,4

Forrás: Filipic, 1999, Social, 2000.

Amint látható, Csehországban a munkanélküliség aránya csak a '90-es évek végén nőtt meg, Lengyelországban pedig jelentősen csökkent a '90-es évek második felében. Míg a '90-es évek első felében a munkanélküliség megugrása időben nagyjából egybeesik a termékenység zuhanásával a közép-európai országok zömében, Csehország és Lengyelország példája azt mutatja, hogy nem biztos, hogy a munkanélküliség növekedése mindig csökkenti, csökkenése mindig növeli a termékenységet. Ugyanis a termékenység Csehországban is meredeken csökkent a '90-es évek első felében, amikor a munkanélküliség még viszonylag szerény mértékű volt, viszont éppen akkor stabilizálódott, amikor a '90-es évek végén megnőtt a munkanélküliség. Lengyelországban ugyanakkor a munkanélküliség arányának csökkenése nem váltotta ki a termékenység csökkenésének lefékeződését a '90-es évek második felében.

A reálbér meredek csökkenése a '90-es évek első harmadában volt tapasztalható, az évtized további részében ismét növekedett a reálbér a Cseh Köztársaságban, Lengyelországban és Szlovéniában. Ám a reálbér alakulása trendjének megfordulása nem változtatott a termékenység csökkenésén. Ezt lehet azzal magyarázni, hogy a reálbér nem érte el egyhamar a csökkenés előtti szintjét, és a fiatal párok megvárják a gyermekvállalással a kedvezőbb körülmények kialakulását. Ugyanakkor tény, hogy Csehországban a reálbér 1989–97-ig 4%-kal nőtt – tehát '97-re meghaladta a zuhanás előtti szintjét –, miközben 1998-ban a cseh termékenység 39%-kal volt alacsonyabb, mint 1990-ben. (Az adatok kiválasztásánál feltételeztem, hogy a reálbér alakulása egy éves késleltetéssel hathat a termékenység alakulására.) Figyelembe véve a tapasztalt trendeket nem tűnik megalapozottnak az a feltételezés, hogy a reálbér alakulása egyszerűen és közvetlenül hatna a termékenységre. Ha esetleg van is kapcsolat, akkor az csak bonyolult és közvetett módon érvényesülhet.

*A reálbér, a termékenység és a házasodás változásai Csehországban
Changes in real wages, fertility and nuptiality in the Czech Republic*

Reálbér változása	Házasodási arányszám változása	Termékenység változása
1989–91: –30%	1989–91: –17%	1990–92: –9%
1991–97: +49%	1991–97: –33%	1992–98: –33%
1989–97: +4%	1989–97: –44%	1990–98: –39%

*A reálbér, a termékenység és a házasodás változásai Lengyelországban
Changes in real wages, fertility and nuptiality in Poland*

Reálbér változása	Házasodási arányszám változása	Termékenység változása
1989–93: –29%	1989–93: –22%	1990–94: –12%
1993–98: +23%	1993–98: –14%	1994–99: –24%
1989–98: –13%	1989–98: –33%	1990–99: –33%

A reálbér, a termékenység és a házasodás változásai Szlovéniában
Changes in real wages, fertility and nuptiality in Slovenia

Reálbér változása	Házassodási arányszám változása	Termékenység változása
1989–93: –39%	1989–93: –7%	1990–94: –10%
1993–97: +19%	1993–97: –15%	1994–98: –7%
1989–97: –27%	1989–97: –20%	1990–98: –16%

A reálbér, a termékenység és a házasodás változásai Magyarországon
Changes in real wages, fertility and nuptiality in Hungary

Reálbér változása	Házassodási arányszám változása	Termékenység változása
1989–93: –15%	1989–93: –23%	1990–94: –12%
1993–96: –11%	1993–96: –22%	1994–97: –16%
1989–96: –24%	1989–96: –35%	1990–97: –26%

A mellékelt táblázatok bemutatják a reálbér (*Filipic, 1999, Social, 2000*), a teljes termékenységi arányszám és a teljes első házasságkötési arányszám (50 év>) változásait. (Mivel a termékenység és a házasodás alakulása fönti összehasonlításánál azt tapasztaltam, hogy a termékenység visszaesése némi eltolódással szokta követni a házasodást, a táblázatban a termékenység alakulását egyéves eltolással vettem figyelembe a reálbérehez és a házasodáshoz képest.) Megfigyelhető, hogy Szlovénia (és a termékenységet tekintve Magyarország) kivételével mind a termékenység, mind a házasodás aránya nagyobb mértékben esik vissza a vizsgált időszak egészében, mint a reálbér. Ugyancsak Szlovénia kivételével a házasodás visszaesése nagyobb arányú volt, mint a termékenységé. A reálbér növekedése alig látszik hatni a demográfiai jelenségek alakulására. Lengyelországban a házasodás, Szlovéniában a termékenység visszaesése lassul ugyanakkor, amikor a reálbér nő, viszont Csehországban egyik sem, sőt, gyorsul a csökkenés üteme. Lengyelországban a reálbér növekedése idején gyorsul a termékenységnek, Szlovéniában pedig a házasodás arányának a csökkenése. Egyedül Magyarország az, ahol még a '90-es évek középső harmadában is csökkent a reálbér, ami a Bokros-csomagnak köszönhető. Ugyanakkor a magyar tapasztalat esetében látszik a leginkább némi kapcsolatot a reálbér és a demográfiai folyamatok alakulása között, hiszen a '90-es évek középső harmadában Magyarországon a reálbérrel együtt csökkent a termékenység és a házasodás aránya, míg a másik három országban növekvő reálbér mellett történt további csökkenés.

A családpolitika változásai

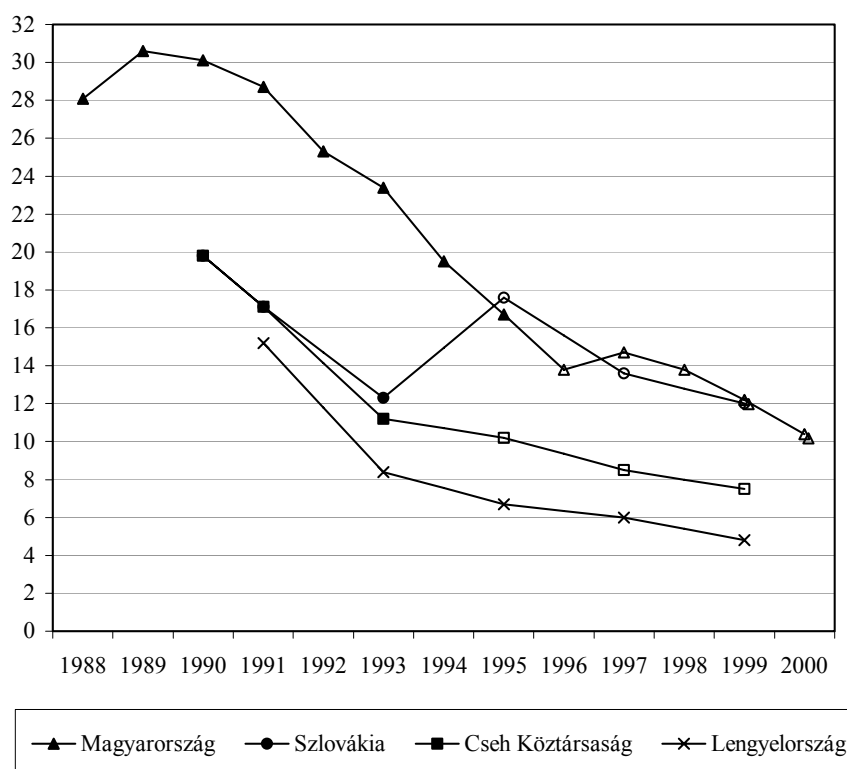
Csehországban és Szlovákiában a '90-es évek első harmadában a családi pótlék összege a gyermekek sorszámaival együtt nőtt, a magyar rendszerhez hasonlóan. (A '90-es és '91-es adatok azonosak a táblázatban és a grafikonon, mivel Csehszlovákia ekkor még nem vált szét két külön országra, tehát Csehország és Szlovákia még egy országot alkottak.) Azonban mindkét országban megváltoztatták a rendszert, így a családi pótlék összege a gyermekek korától és a család egy főre jutó jövedelmétől vált függővé⁴, míg a gyermekek sorszámaival való kapcsolata megszűnt. Így az ábrában a '95–99-es adatok – a két gyermek után járó családi pótlék értéke – saját számításom eredményei, melynek során igyekeztem olyan kor és jövedelemkategóriákat választani, melyek az adható legkisebb és legnagyobb összegek közötti átlagot közelítik. Így például Csehországban mind '97-ben, mind '99-ben az ábrán szereplő értéknél 3,5%-kal⁵ kisebb és nagyobb összeg is járhatott. A 8,5 az átlagos érték az 5,5 és a 11,5 között, a 7,5 pedig a 4,5 és a 10,5 között. Ugyanakkor voltak olyanok is, akiket a jövedelemteszt kizárt a juttatásból, csakúgy, mint Magyarországon, ahol hasonló számítási problémákat fejez ki a jelölés megváltoztatása az 1996–98-as adatoknál. Az újabb változtatás a magyar adatok jelölésénél 1999–2000-ben arra hívja fel a figyelmet, hogy megszűnt a jövedelemteszt, viszont létrejött egy olyan családi adókedvezmény, amely a családi pótlékhoz hasonlóan növeli számos család jövedelmét. Ugyanakkor ezt a családok egy része nem tudja igénybe venni, mások pedig nem tudják teljes mértékben kihasználni. Így ha a családi adókedvezmény összegét is a családi pótlékhoz számítanánk 1999–2000-ben, akkor a családok többségét tekintve családonként változó mértékben megnőne a gyermekek eltartása terhének kompenzációja.

⁴ Összege a gyermekek életkorával és a család szegénységével együtt növekedett. A legmagasabb összeg gyermekenként a 15 évesnél idősebb gyermeket nevelő, alacsony egy főre jutó jövedelmű családoknak járt, míg a legmagasabb egy főre jutó jövedelműeket a jövedelemteszt kizárta a jogosultak köréből.

⁵ Az átlagkereset százalékában.

*A két gyermek után két szülőnek járó családi pótlék
a bruttó átlagbérhez képest (%)*
*Family allowance for two children in a two parent family as a
percentage of gross average wages*

Év	Magyarország	Szlovákia	Cseh Köztársaság	Lengyelország
1988	28,1			
1989	30,6			
1990	30,1	19,8	19,8	
1991	28,7	17,1	17,1	15,2
1992	25,3			
1993	23,4	12,3	11,2	8,4
1994	19,5			
1995	16,7	17,6	10,2	6,7
1996	13,8			
1997	14,7	13,6	8,5	6,0
1998	13,8			
1999	12,2	12,0	7,5	4,8
2000	10,4			

A családi pótléknak a bruttó átlagbérhez viszonyított változásait tekintve ezeket azzal summázhatjuk, hogy arányának csökkenése a '90-es évek első felében meredek volt, majd a '90-es évek második felében lelassult. (Szlovákiában átmenetileg még nőtt is a relatív értéke a '90-es évek közepén.) Ez a tapasztalat közelebbi kapcsolatot látszik mutatni a termékenység alakulásával, mint a reálbér és a munkanélküliség változásai, mivel a négy vizsgált ország közül háromban egyaránt a termékenység stabilizálódása volt tapasztalható a '90-es évek végén. Lengyelországban nem – igaz, hogy ugyanakkor ott érte el a legalacsonyabb szintet a családi pótlék színvonala. A családi pótlék, amint az a szocialista országok népesedéspolitikájáról szóló részből is kiviláglik, Csehszlovákiában kifejezetten alapvető része volt a népesedéspolitikának a szocialista évtizedekben, és magas szintje nyilván fontos tényező volt a párok gyermekvállalással kapcsolatos döntéseinél. Hasonló volt a helyzet Magyarországon is.⁶ Némileg alacsonyabb szintje dacára Lengyelországban is fontos tényező lehetett.

Valamennyi vizsgált országban volt gyermekgondozási segély a '90-es években. Ezek egy része egységes összegű volt, a magyar GYES-hez hasonlóan. Ilyen segély létezett Magyarországon kívül Csehországban, Szlovákiában és Lengyelországban. A gyermekgondozás miatt kieső jövedelmet a szülés előtti női átlagkereset arányában, magas szinten kompenzáló, azaz GYED-típusú segéllyel pedig Magyarországon kívül Szlovéniában és Romániában találkozhatunk.

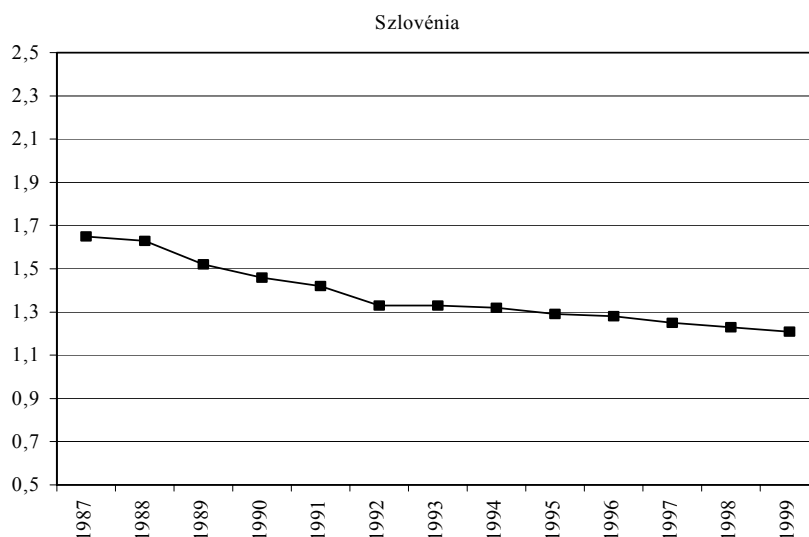
Lengyelországban a '90-es évek első harmadában még jövedelemarányos volt a gyermek két éves koráig járó segély, de csak a korábbi női átlagkereset 25%-a járt, tehát a számítás módjában a GYED-re, a kompenzáció alacsony szintjében viszont a GYES-re hasonlított. A juttatás a továbbiakban teljesen GYES-típusúvá, azaz egységes összegűvé vált. Összege 1995-ben még az országos átlagkereset 21%-át, 1999-ben már csak 16%-át tette ki. Csehszlovákia GYES-típusú juttatása az ország kettéválása után mindkét új államban veszített értékéből. 1995-ig Csehországban a cseh átlagkereset 21%-ára, Szlovákiában a

⁶ A családi pótlék különböző sorszámú gyermekek után járó összegei gyakran változtak, a két gyermekre jutó átlag az átlagbér százalékában az 1960-as évek közepéig lényegében stagnált, attól kezdve erőteljesen emelkedett (*Jarvis*, 1994). A családi pótléknak az egy gyermekre jutó átlagos összege az átlagkeresethez képest folyamatosan növekedett az 1950-es évektől 1990-ig. Míg a korszak elején az átlagkereset 5%-át sem érte el, addig 1990-re megközelítette a 20%-át. A családi pótléknak az átlagkeresethez viszonyított értékét egyszer emelték kiemelkedően nagy mértékben (több egymást szorosan követő emeléssel), 1988–89-ben, az ártámogatások megszüntetésének negatív szociális hatásait kompenzálандó. Nemzetközi összehasonlításban már 1980-ban is kiemelkedően magas volt, akkor a két gyermek után járó családi pótlék az átlagkeresetnek 25%-át tette ki, míg a többi szocialista országban 15–20, Nyugat-Európában 5–10% volt a jellemző. 1990-re pedig, az említett jelentős emelés eredményeként, a két gyermek után járó családi pótlék értéke Magyarországon meghaladta a nettó átlagkereset 40%-át (*Tárkányi*, 1998).

szlovák átlagkereset 17%-ára csökkent az értéke. Ettől kezdve viszont Csehországban folytatódott a csökkenés, ahol 1999-ben a cseh GYES már csak az átlagkereset 19%-át érte, Szlovákiában viszont megfordult a trend, és ott 1999-re az átlagkereset 26%-ára nőtt az értéke. Csehországban viszont jelentős pozitív változást jelentett, hogy 1997-ben már a gyermek négy éves koráig lehetett igénybe venni a GYES-t, míg korábban három éves koráig járt. Szlovákiában is a gyermek három éves koráig járt a juttatás, és nem történt változás az időtartamában.

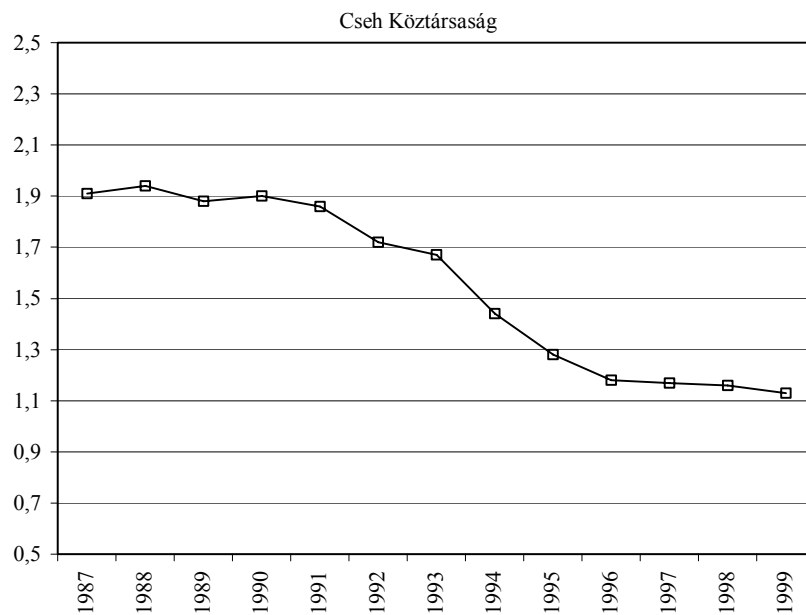
Szlovéniában 1992-ben, az új állam létrejöttekor hoztak létre egy GYED-típusú juttatást. Itt a gyermek egy éves koráig az anya korábbi átlagkeresete 100%-át kapja. Romániában a diktatúra bukása után, 1990-ben hoztak létre ilyen juttatást, mely akkor az anya korábbi átlagkeresetének 65%-át jelentette a gyermek egy éves koráig. 1999-ben a juttatás helyettesítési aránya már 85%, és a gyermek két éves koráig jár. Ezzel a '90-es évek végére Romániában jött létre a világ legbőkezűbb, a nők és a családok számára leginkább kedvező gyermekgondozási segélye (amennyiben a szintjét is és az időtartamát is figyelembe vesszük). Magyarországon, amint az ismeretes, 1996–99-ig nem járt GYED, csak a GYES-t lehetett igénybe venni.

Szlovéniában 1993-tól lelassult a termékenység csökkenése, aminek az egyik lehetséges magyarázata a szlovén GYED bevezetésének pozitív, a gyermekvállalást bátorító hatása.

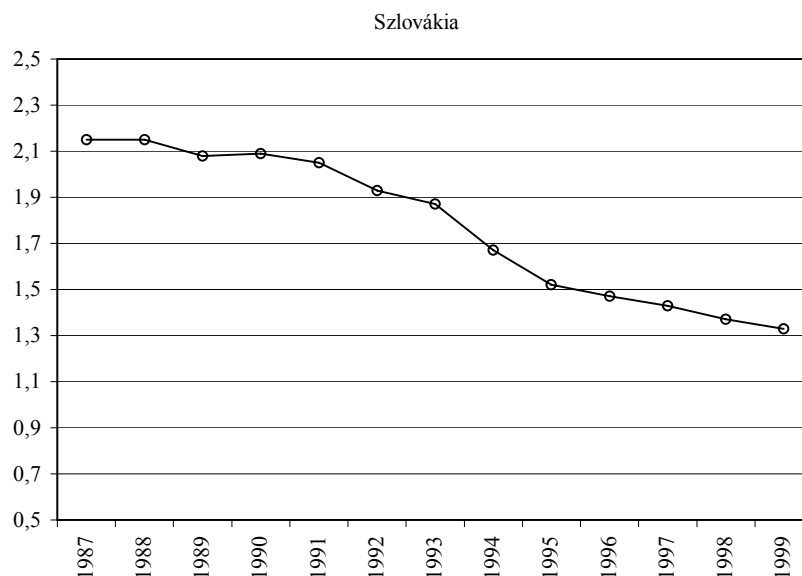
A teljes termékenységi arányszám alakulása 1960–1999 között
Total fertility rate between 1960 and 1999 in Slovenia

Csehországban 1997-től lassult le a termékenység csökkenése, amit összefüggésbe lehet hozni a cseh GYES időtartamának kiterjesztésével és azzal is, hogy megállt a családi pótlék átlagkeresethez viszonyított arányának csökkenése.

A teljes termékenységi arányszám alakulása 1960–1999 között
Total fertility rate between 1960 and 1999 in the Czech Republic

A családi pótlék értékének a jelentős emelése – ami ugyan csak az alacsony jövedelműekre terjedt ki –, Szlovákiában is pozitívan hathatott a termékenységre. Talán ez mutatkozik meg abban, hogy 1996-tól kezdve lelassul a termékenység csökkenése.

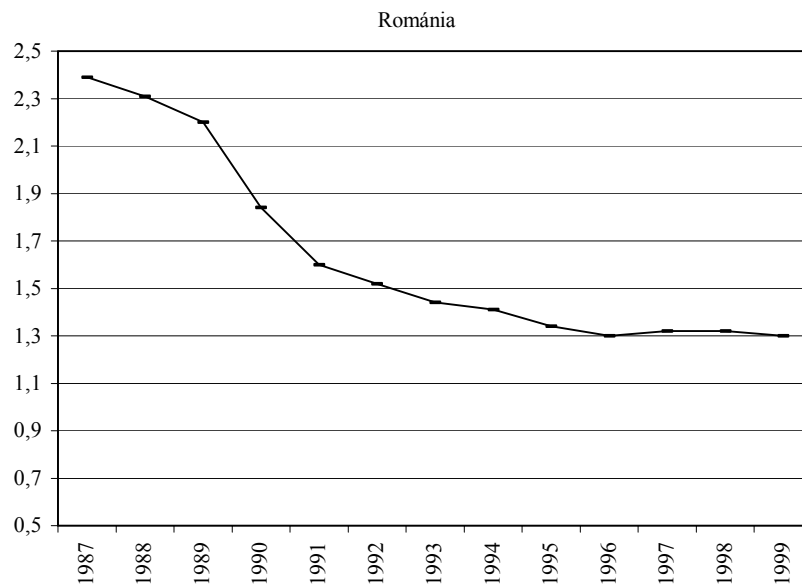

A teljes termékenységi arányszám alakulása 1960–1999 között
Total fertility rate between 1960 and 1999 in the Slovak Republic

Magyarországon 2000-ben megállt a csökkenés, újra növekedésnek indult a termékenység. Figyelemre méltó, hogy ebben az évben vezették be újra a GYED-et, míg 1999-ben újra létrehoztak egy, a korábbinál⁷ nagyobb összegű családi adókedvezményt, aminek 2000-ben jelentősen nőtt az értéke. Tehát itt is feltételezhetünk egy pozitív hatást a családi juttatások részéről. Ugyanakkor Romániában a '90-es évek elejének rendkívüli mértékű termékenység-csökkenése időben egybeesett az ottani GYED bevezetésével. A zuhanás oka jelentős részben az abortusz jogi gátjainak megszüntetése lehetett. A termékenységnek jogi korlátokkal mesterségesen magasan tartott szintje⁸ nagyon gyorsan lecsökkent. A csökkenésnek a rossz gazdasági helyzet is oka lehetett. Ugyanakkor elképzelhető, hogy az igen bőkezű román GYED hozzájárult ahhoz, hogy a termékenység csökkenése már 1992-ben lényegesen lelassult, 1994-ben a termékenység alakulása a stabilizálódás jelét mutatta, és '97-től gyakorlatilag meg is állt a csökkenés. Romániában a '90-es évek végén jelentősen megemelték az egyébként igen szerény szintű családi pótlékot, és ez is hozzájárulhatott a termékenység stabilizálódásához.

⁷ Mely 1995-ben szűnt meg.

⁸ Mivel az abortuszon kívül más születéskorlátozó lehetőség kevésbé állt rendelkezésre, az abortusz szintje katasztrofálisan magasra nőtt a '90-es évek elején Romániában.

A teljes termékenységi arányszám alakulása 1960–1999 között
Total fertility rate between 1960 and 1999 in Romania

Végül a volt NDK területén az állam megszűnésének sokkjához, és a munkanélküliség negatív hatásához még az is hozzájárulhatott, hogy az NSZK családpolitikai rendszere jóval kevésbé volt kedvező és bőkezű, mint az NDK-é⁹ (*Lois*). Az NDK-ban a fiatal nők értékrendje erősen munkacentrikus (*Pongrácz, 1994, Lois*), így érthető, hogy számukra különösen komoly problémát jelentett, hogy relatíve nehezebbé vált a gyermekvállalás és a munkavállalás összeegyeztetése, és az is, ha közülük sokan úgy döntöttek, hogy a kettő közül egyelőre inkább a munkavállalást választják.

⁹ Az NDK-ban GYED típusú, míg az NSZK-ban csak GYES típusú gyermekgondozási segély volt. Emellett az NDK-ban természetesnek számított a bölcsődék igénybe vétele, ami az NSZK-ban ritkaság volt. A keletnémet anyáknak jóval több törvényes szabadnapjuk volt gyermekük gondozására, mint a nyugatnémet anyáknak (*Lois*).

Összefoglalás

A családpolitikai juttatásoknak a termékenységet növelő hatását történeti tapasztalatok – például Svédországré, Franciaországré – (Andorka, 1987, Tárkányi, 2001) és ökonometriai elemzések eredményei (Gábos, 2001) is alátámasztják. Magyarországon (Kamarás, 1994, Tárkányi, 1998) és más szocialista országokban, így az NDK-ban és Csehszlovákiában (Andorka, 1987) is lehetett tapasztalni ezt a XX. században. Ennek alapján joggal feltételezhető, hogy a közép-európai országokban a családpolitika rendszerének "összezsugorodása", juttatásainak csökkenése a '90-es években negatív hatással volt a termékenységre, és hozzájárult általánosan tapasztalható jelentős csökkenéséhez.

A juttatások hatásainak kiszűréséhez ajánlatos más társadalmi jelzőszámok, demográfiai trendek elemzése is. Például valószínű, hogy Csehszlovákiában a házassodás arányának a növekedése a '70-es évek elején a javuló életkörülményeknek, a fiatalok viszonylag jó helyzetének a jele lehetett, és bizonyára ugyanilyen kedvező körülmények játszottak közre a termékenység ugyanekkor tapasztalható növekedésében is. Ugyanakkor a '70-es évek közepén a termékenység éles megugrása egyértelműen az ugyanekkor bevezetett népesedéspolitikai intézkedésekkel hozható kapcsolatba. Ezek hatása jól elkülöníthető az addigi trendtől.

Hasonlóan hasznos lehet a házassodás és a termékenység alakulásának összevetése a '90-es években is. Például Romániában 1994-től feltűnően elválnak egymástól a házassodás és a termékenység alakulása. A házassodás 1993–94-es jelentős visszaesését követte a termékenység élesebb visszaesése 1995-ben. Amíg a házassodás visszaesése 14%-os volt, a termékenysége csak 5%-os. 1997-től stabilizálódott a termékenység, miközben a házassodás aránya kissé tovább csökkent. Mindennek alapján feltételezhető valamilyen külön tényező hatása, amely kedvezően befolyásolja a gyermekvállalást, ez pedig valószínűleg az 1990-ben bevezetett, majd a '90-es évek végén kibővített román GYED lehet. Szlovénia esetében viszont a házassodás hatásának vizsgálata bizonytalanabbá teszi a szlovén GYED esetleges hatásának a kimutathatóságát. Ugyanis a termékenység a GYED 1992-es bevezetése után, 1993-ban stabilizálódott, ám ezt megelőzte 1992-ben a házasságkötések arányának jelentős növekedése. Ehhez hasonlóan Csehország esetében is kérdéses, hogy kedvező családpolitikai változások, vagy más tényezők okozták a termékenység viszonylagos stabilizálódását a '90-es évek második felében, hiszen ott a házassodás arányának csökkenése egy évvel korábban állt meg, mint a termékenysége.

Az életkörülmények általános változása is befolyásolhatta a termékenységet, aminek a feltételezett hatását különösen a munkanélküliség és a reálbér alakulásának a figyelemmel kísérésével, trendjeiknek a termékenység alakulásával való összevetésével vizsgálhatjuk. Az tapasztalható, hogy általában a munkanélküliség arányának megugrásával együtt zuhan le a termékenység, viszont a

munkanélküliség arányának viszonylag gyors csökkenése láthatólag nem gátolta meg a termékenység további csökkenését Lengyelországban. Csehországban pedig éppen akkor stabilizálódott a termékenység, amikor megnőtt a munkanélküliség a '90-es évek végén.

A reálbér csökkenése is egybeesett a vizsgált országokban a termékenység csökkenésével a '90-es évek elején, ám a reálbér újból növekedésnek indult, miközben a termékenység tovább esett. Elképzelhető, hogy a reálbér újbóli növekedése azért nem mutat kapcsolatot a termékenység alakulásával, mert a munkanélküliség magas szintjének a negatív hatása erősebb. A '90-es évek végére általában lelassult vagy megállt a termékenység csökkenése, vagyis, ha több év késéssel is, végső soron követte a reálbér pozitív változását. Feltételezhető, hogy a magas szintű munkanélküliség és a nagy arányú reálbércsökkenés külön-külön is erősen negatívan hatnak az emberek biztonságérzetére és ezen keresztül a termékenységre, együttes hatásuk pedig olyan súlyos, hogy jelentős javulásnak kell bekövetkeznie mindkét jelenség vonatkozásában, amíg az emberek zöme vissza mer térni a korábban jellemző demográfiai magatartáshoz.

Lengyelország esete elgondolkasztó, mert a '90-es évek végén már évek óta csökkent a munkanélküliség és nőtt a reálbér, mégsem mutatkozott egyértelmű jele a termékenység-csökkenés megállásának. Az értékrend és az életmód Lengyelországban is változhatott, de minden bizonnyal ott a legkevésbé a vizsgált országok közül, hiszen mind a válás, mind a házasságon kívül születés aránya viszonylag alacsony. Így lehetséges magyarázatként megnő a jelentősége a családpolitikai juttatások alakulásának. Lengyelországban volt és maradt a legalacsonyabb szintű a családi pótlék, mely a gyermeknevelés terhei kompenzálásának fő eszköze. A családi pótlék szintje Lengyelországban különösen alacsony szintre süllyedt a '90-es évek második felére. A többi országtól eltérően itt nem javult a '90-es években a helyzet a gyermekgondozási segély tekintetében, miközben Szlovákia a szintjét, Csehország az időtartamát növelte a GYES-nek, Szlovénia és Románia pedig GYED-típusú, jövedelemarányos juttatást vezetett be. E két utóbbi országnál termékenységük esésének viszonylag korai lefékeződése valószínűleg részben különösen kedvező gyermekgondozási segélyeknek köszönhető. Csehországban pedig a termékenység stabilizálódása a '90-es évek végén talán részben a gyermekgondozási segély időtartama meghosszabbításának. Szerepe lehetett ebben annak is, hogy megállt a családi pótlék átlagkeresethez viszonyított arányának a csökkenése, és számításba vehető, hogy a reálbér több éve tartó növekedése is elkezdte éreztetni a hatását. Szlovákiában is reálisnak tűnik a családi pótlék emelésének némi pozitív hatását feltételezni. A '90-es évek közepén történt emelés után, 1996-tól lelassult a termékenység csökkenése (amiben talán a GYES összege emelésének is lehetett szerepe). Magyarországon a Bokros-csomag idején a családi pótlék reálértékének és a reálbérnek a gyors csökkenése és a GYED megszüntetése is hozzájárulhattak ahhoz, hogy ekkor meggyorsult a termékenység csök-

kenése. 2000-ben viszont egy évtizednyi csökkenés után újra növekedésnek indult a termékenység, aminek a háttérben valószínűsíthető a GYED visszaállításának és a családi adókedvezmény bevezetésének a hatása. (Igaz, hogy ugyanekkor nőtt a házasodás aránya is Magyarországon. Így Magyarország esetében a család- és népesedéspolitikai intézkedések lehetséges pozitív hatásainak kimutatásához a 2000 utáni évek tapasztalatainak elemzésére is szükség van.)

IRODALOM

- Andorka Rudolf* (1987): Gyermekszám a fejlett országokban. Budapest: Gondolat.
CESTAT Statistical Bulletin 1997/1.
CESTAT Statistical Bulletin 2000/3.
- Dorbritz, J.* (1997): Der demographische Wandel in Ostdeutschland – Verlauf und Erklärungsansätze. Harald Boldt Verlag – Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft.
- Filipic, U.*: Soziale Sicherung zwischen Kontinuität und Wandel. Am Beispiel Sloweniens, Ungars, Polens und der Tschechischen Republik. in: Soziale Sicherheit 1999/6.
- Gábos, András*: A családtámogatási rendszerek termékenységre gyakorolt hatásai. 2001. Budapest: TÁRKI.
- Hoóz, István* (1983): Társadalompolitika, gazdaságpolitika, szociálpolitika, valamint a népesedéspolitika kapcsolatai a szocialista országokban. (KSH NKI Kutatási Jelentései 11.) Budapest: KSH NKI.
- Hoóz, István* (1983): A népesedéspolitika eszközei, különös tekintettel a gazdasági jellegű eszközök alkalmazásának gyakorlatára és az ezekkel összefüggő nézetekre a szocialista országokban. (KSH NKI Kutatási Jelentései 14.) Budapest: KSH NKI.
- Jarvis, S. J. – Micklewright, J.*: A családi pótlék célzottsága és célzása Magyarországon. in: Esély 1994/2.
- Kamarás Ferenc*: Új gyermekvállalási stratégiák. in: Demográfia 1994/3–4.
- Klinger, András*: Les politiques familiales en Europe de l'Est. in: Population 1991/3.
- Lois, Ákos*: A születések gyakoriságának alakulása Kelet-Németországban az újraegyesítés után. Kézirat.
- Magyar Statisztikai Évkönyv 1991. Budapest: KSH.
Magyar Statisztikai Évkönyv 1992. Budapest: KSH.
Magyar Statisztikai Évkönyv 1993. Budapest: KSH.
Magyar Statisztikai Évkönyv 1994. Budapest: KSH.
Magyar Statisztikai Évkönyv 1995. Budapest: KSH.
Magyar Statisztikai Évkönyv 1996. Budapest: KSH.
Magyar Statisztikai Évkönyv 1997. Budapest: KSH.
Magyar Statisztikai Évkönyv 1998. Budapest: KSH.
Magyar Statisztikai Évkönyv 1999. Budapest: KSH.
- Philipov, D. – Kohler, H-P.*: Tempo Effects in the Fertility Decline in Eastern Europe: Evidence from Bulgaria, the Czech Republic, Hungary, Poland and Russia. in: European Journal of Population 2001/1.

- Pongrácz, Tiborné – S. Molnár, Edit* (1994): Kisgyermekes apák és anyák szülői, családi attitűdjei négy európai országban. (KSH NKI Kutatási Jelentései 52.) Budapest: KSH NKI.
- Prebivalstvo Slovenije, 1998. Population of Slovenia, 1998. (CD-ROM) 2000. Ljubljana: Statistični Urad Republike Slovenije.
- Recent Demographic Developments in Europe 2000. 2000 Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Simon, Ákos – Vass, Péter* (szerk.) (1999): Kelet-Európa tíz éve. Budapest: HVG.
- Sobotka, T.*: Ten years of rapid fertility changes in European post-communist countries: Evidence and interpretation. Paper presented at the European Population Conference in Helsinki, 7–9 June, 2001.
- Social Policy of the Slovak Republic in 1997. 1999. Bratislava: Ministry of Labour, Social Affairs and Family of the Slovak Republic.
- Social Policy of the Slovak Republic in 1998. 1999. Bratislava: Ministry of Labour, Social Affairs and Family of the Slovak Republic.
- Social Policy of the Slovak Republic in 1999. 2000. Bratislava: Ministry of Labour, Social Affairs and Family of the Slovak Republic.
- Social Security Programs Throughout the World – 1983. Research Report No. 59. U.S. Department of Health and Human Services. Social Security Administration Office of Policy. Office of Research, Statistics and International Policy. Washington, D. C.
- Social Security Programs Throughout the World – 1987. Research Report No. 61. U.S. Department of Health and Human Services. Social Security Administration Office of Policy. Office of Research, Statistics and International Policy. Washington, D. C.
- Social Security Programs Throughout the World – 1989. Research Report No. 62. U.S. Department of Health and Human Services. Social Security Administration Office of International Policy. Office of Research and Statistics. Washington, D. C.
- Social Security Programs Throughout the World – 1991. U.S. Department of Health and Human Services. Social Security Administration Office of International Policy. Office of Research and Statistics. Washington, D. C.
- Social Security Programs Throughout the World – 1993. Research Report No. 63. U.S. Department of Health and Human Services. Social Security Administration. Office of Research and Statistics. Washington, D. C.
- Social Security Programs Throughout the World – 1995. Research Report No. 64. Social Security Administration. Office of Research and Statistics. Washington, D. C.
- Social Security Programs Throughout the World – 1997. Research Report No. 65. Social Security Administration. Office of Research, Evaluation and Statistics. Washington, D. C.
- Social Security Programs Throughout the World – 1999. Research Report No. 66. Social Security Administration. Office of Research, Evaluation and Statistics. Internet: www.ssa.gov/statistics/ssptw/1999
- Tárkányi, Ákos*: Európai családpolitikák: a magyar családpolitika története. in: *Demográfia*, 1998/2–3.
- Tárkányi, Ákos*: Népesedéspolitika Nyugat- és Észak-Európában. in: *Cseh-Szombathy, László – Tóth, Pál Péter* (szerk.) 2001. Népesedés és népességpolitika. Budapest: Századvég.

Vojtechovská, Petra: Přehled sociálního zabezpečení rodin s detmi v posledních třiceti letech. (A gyermekes családok szociális támogatásának áttekintése az utóbbi harminc év folyamán.) in: Demográfie 1998/1.

Vortmann, Heinz (1989): DDR: Stabilisierung der Geburtenrate durch Sozialpolitik. Duncker und Humblot.

Tárgyszavak:

Népesedéspolitikai

Nemzetközi összehasonlítás

**THE EFFECTS OF CHANGES IN FAMILY POLICY ON FERTILITY
IN CENTRAL EUROPE**

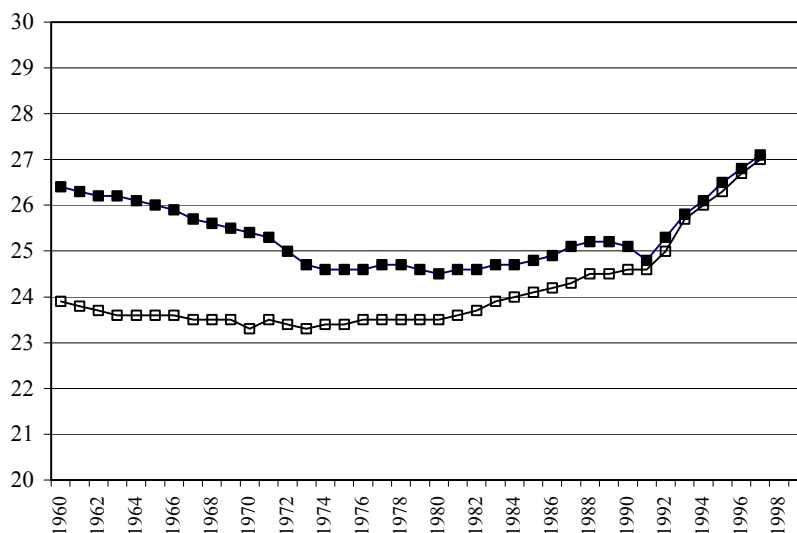
MELLÉKLET

Az anya átlagos életkora gyermekszüléskor
Mean age of mothers at childbearing

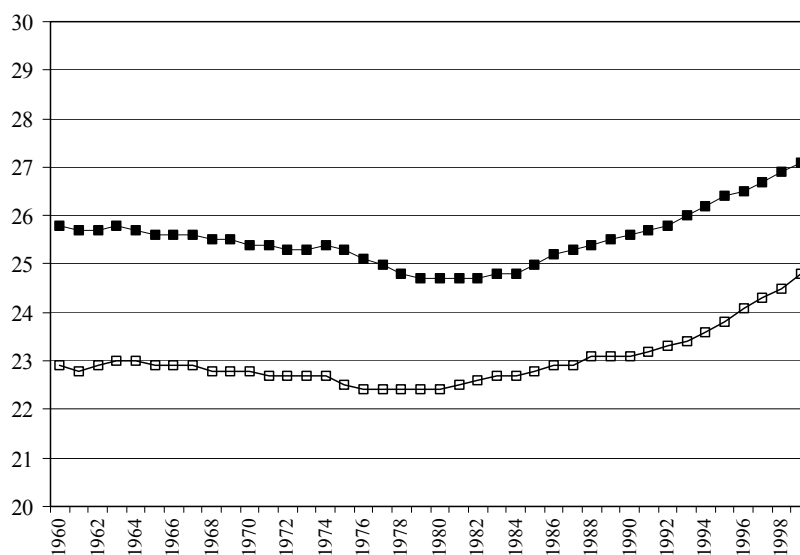
□ Az első gyermek születésekor
 At birth of first child

■ Gyermek születésekor
 At childbearing

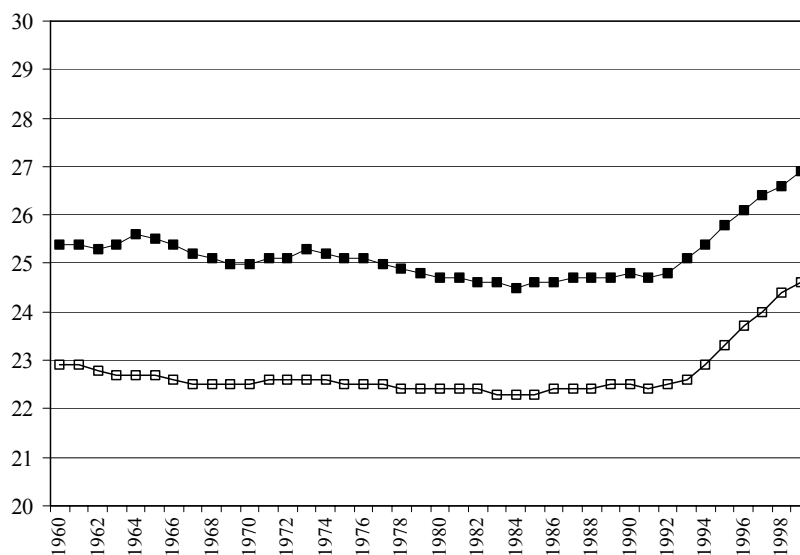
NDK, 1990-től annak területe

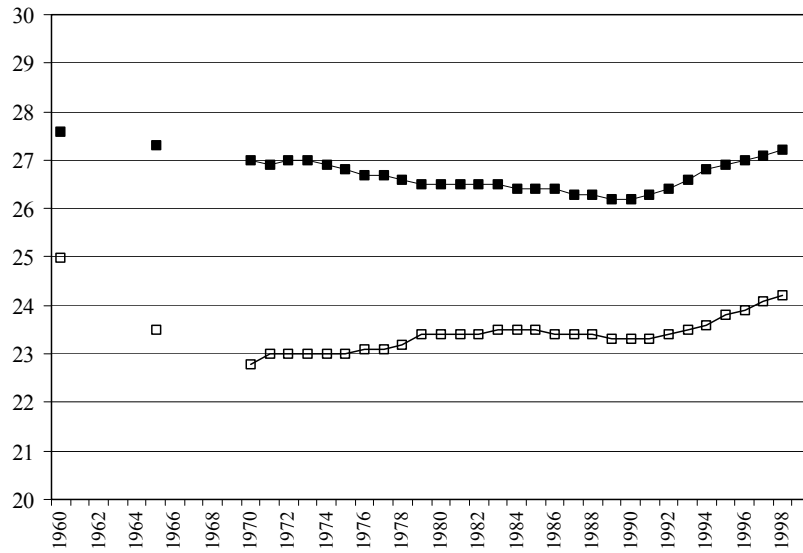
Magyarország

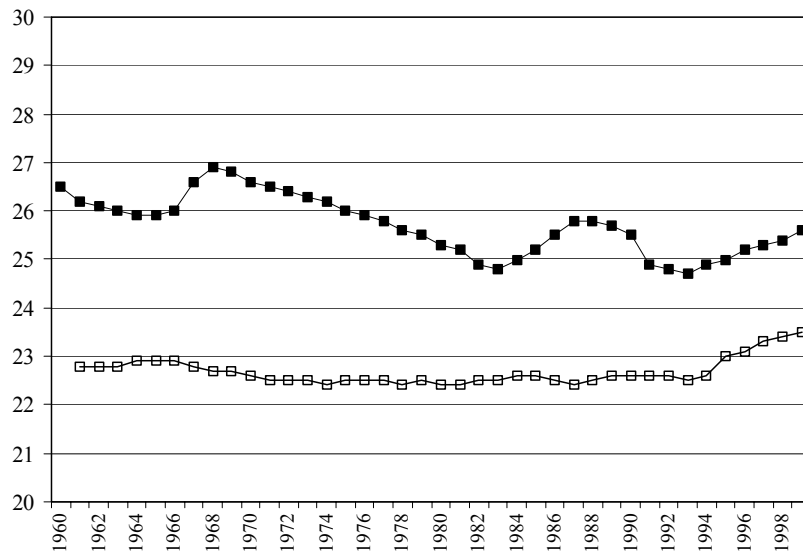
Cseh Köztársaság

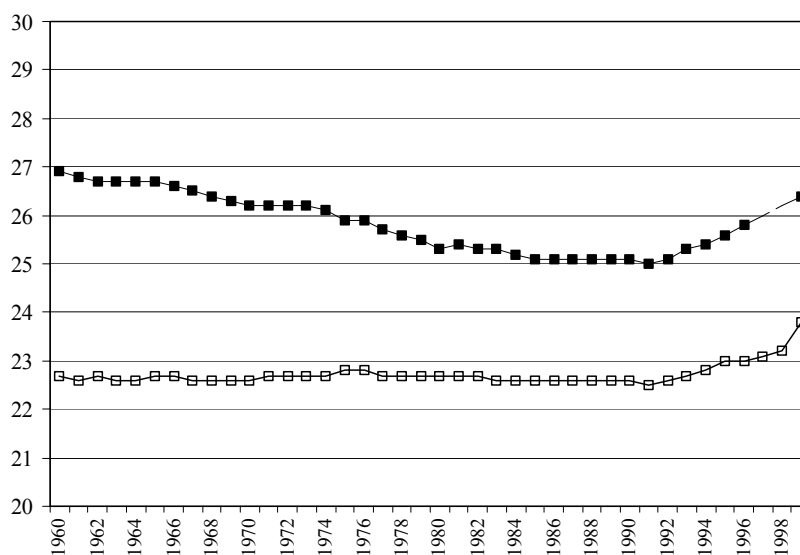
Lengyelország

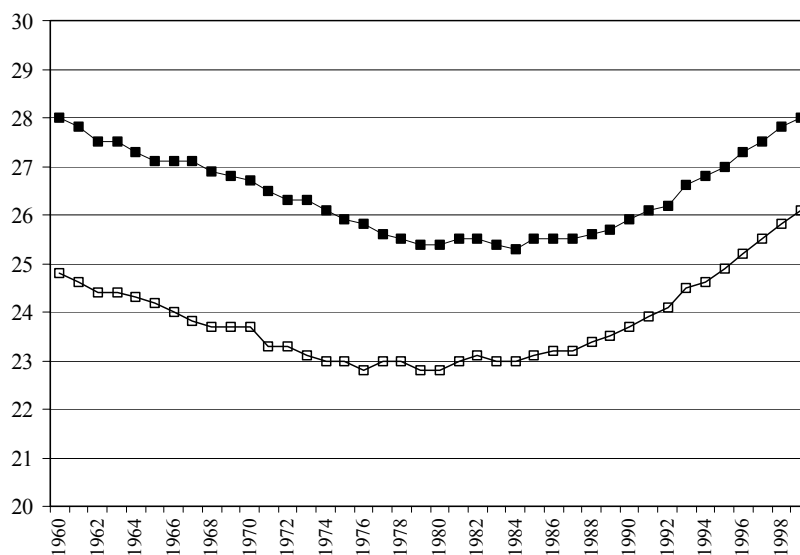
Románia

Szlovákia

Szlovénia

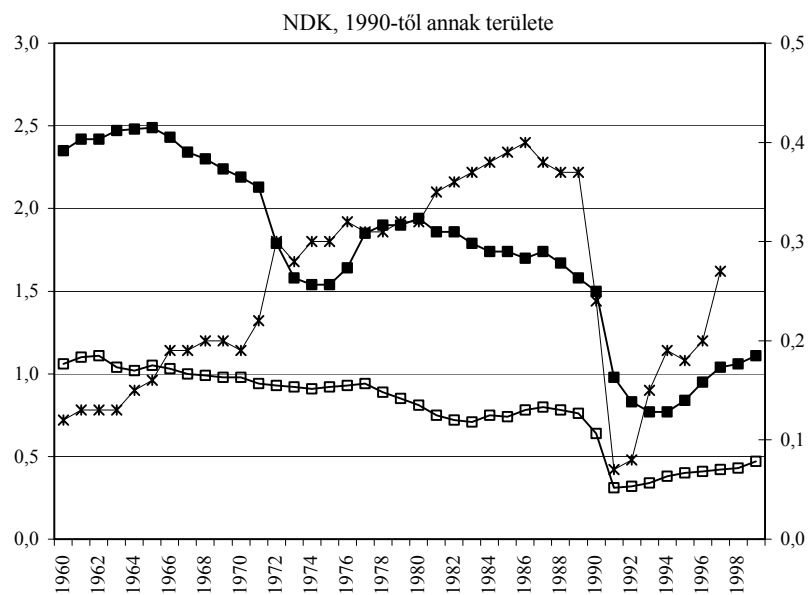

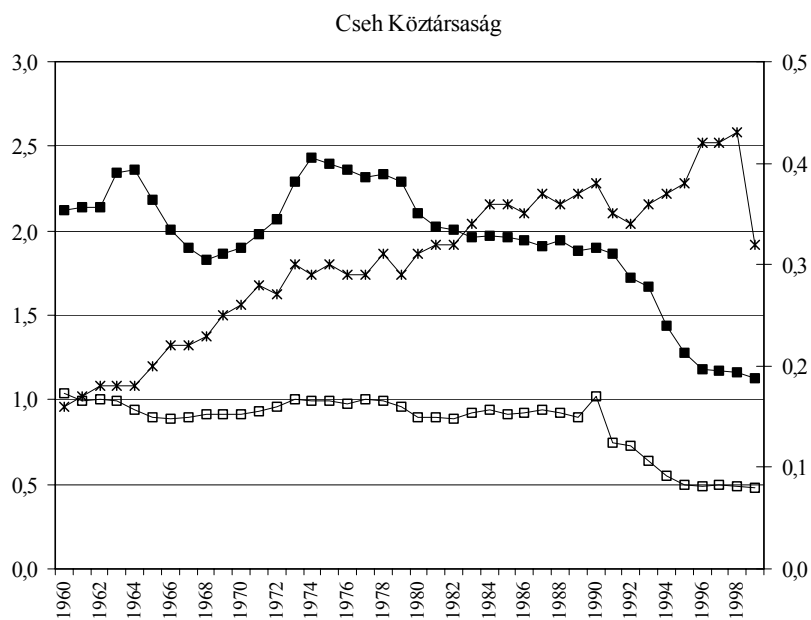
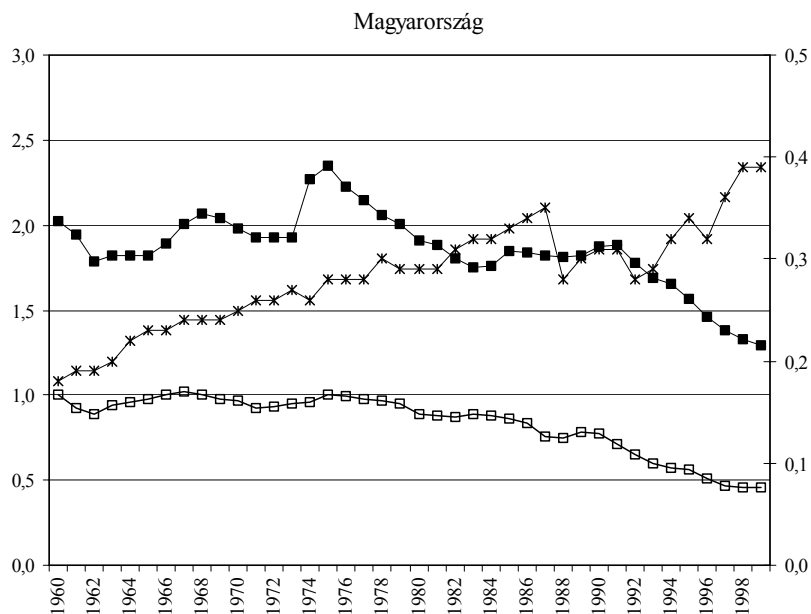
Az alább következő grafikonok bal oldali skálája a termékenység és a házassodás, a jobb oldali a válás mérőszámaihoz rendelhető hozzá.

*A teljes termékenységi, első házasságkötési és válási arányszámok alakulása
1960–1999 között*
*Total fertility rate, total female first marriage rate and total divorce rate
between 1960 and 1999*

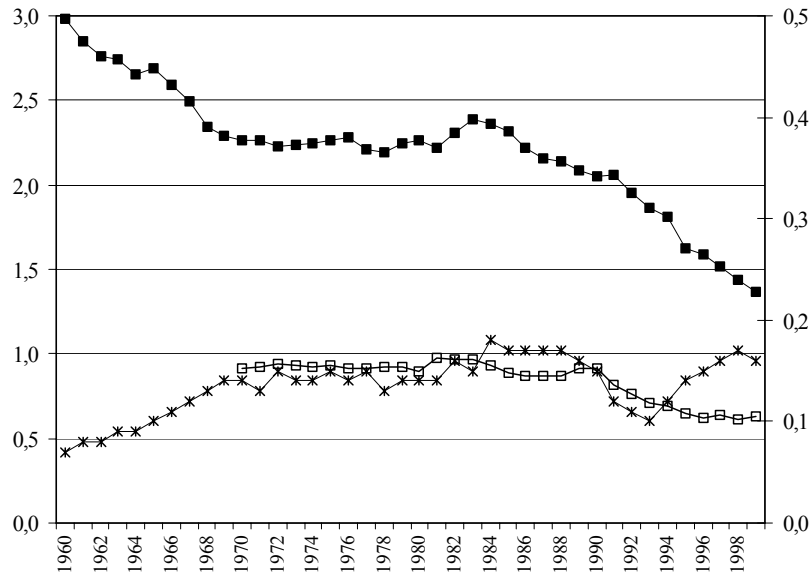
■ Teljes termékenységi arányszám □ Teljes első házasságkötési arányszám

* Teljes válási arányszám

Lengyelország

Románia

